

СИНТАКСИЧНІ ФУНКЦІЇ ЧАСТОК У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У сучасній лінгвістиці проблема системного опису службових частин мови не втрачає наукової актуальності. Висока частотність уживання неповнозначних слів, функційний динамізм і активні процеси залучення до цього класу все нових і нових повнозначних слів пояснюють перебування їх у зоні пильної уваги вчених. Одним із проблемних питань є дослідження класу часток в аспекті теорії системних відношень у мові й мовленні, їх опис і лінгвістичне «портретування».

Часткам як окремому класу слів присвячено спеціальні праці такими дослідниками, як В.В. Виноградов, І.Р. Вихованець, Є.М. Галкіна-Федорук, К.Г. Городенська, П.О. Лекант, Т.М. Ніколаєва, О.О. Стародумова, О.Б. Шапіро, Н.Ю. Шведова та інші.

Об'єктом дослідження обрано частки сучасної української мови. Предмет дослідження становлять семантико-синтаксичні та функційні властивості часток у сучасній українській мові. Матеріалом дослідження є українські тексти художнього і публіцистичного стилів. Мета дослідження – опис семантико-функційних особливостей часток у тексті на різних рівнях мовної системи.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань: 1) простежити еволюцію поглядів на частку як об'єкт лінгвістичних досліджень; 2) встановити межі частки як частини мови; 3) схарактеризувати основні вияви активних процесів у складі часток сучасної української літературної мови.

При аналізі часток в синтаксичному аспекті зазвичай вказують, що вони не виступають членами речення, тому була помітна тенденція до применшення і навіть заперечення в них синтаксичних функцій. У зв'язку із цим В.В. Виноградов писав, що помилково і випадково має бути визнана думка, ніби частки не виконують ніяких синтаксичних функцій [1, с. 666]. Н. Ю. Шведова, розвиваючи думки В. В. Виноградова, вбачала в запереченні синтаксичних функцій часток «звичний морфологізм» у підході до речення і його членів, тому, визнаючи частки конструктивним елементом синтаксичної форми, наголошує на наявності граматичного значення в частках, на їхній контекстуальній, синтаксичній зумовленості. Характерною рисою багатьох часток є те, що за своєю будовою і функціями вони зближуються з прислівниками, сполучниками або вигуками і не завжди можуть бути їм чітко протиставлені [12, с. 722]. У сучасній лінгвістиці частки все більше набувають конструктивно-синтаксичної ролі і все ширше використовуються в сполучниковій функції, не тільки прилягаючи до одного з членів речення, а й виражаючи відношення між ними. Чим виразніше лексичне значення часток, тим слабші їхні сполучникові функції. З-поміж усіх розрядів часток функційно найближчими до сполучників є підсилювально-видільні частки, функція яких полягає в тому, щоб не просто включити те чи те висловлення в контекст, але і оформити його з погляду загальної модальності й емоційної забарвленості, підкреслюючи певний член речення: *Ілиш діди, як сонце похололо, Розказують повільно, ніби сон, Що бивсь він до останнього патрона І не хотів здаватись у полон* (В. Симоненко); *А що ти про мене знаєш, аби судити? – Хлопець картинно випустив дим* (М. Павленко).

Сполучникова функція характерна для часток, здатних виражати логіко-граматичні відношення (*навіть, ж / же, адже, чи* і тощо). Здатність часток виступати як засіб зв'язку фіксуємо в складних речень різної структури: складнопідрядних, складносурядних, складних безсполучникових, в яких частки забезпечують зв'язок між предикативними одиницями. Так, К. В. Скорлуповська, яка вивчала сполучникову функцію частки „*даже*” в складносурядному реченні, доходить висновку про те, що ця частка в поєднанні зі сполучниками „*а*”, „*но*” передає певні семантичні відношення між частинами складного речення. Це можуть бути власне-протиставні чи протиставно-допустові відношення, заперечні та інші [10, С.88–89]. Виокремлені нею функції часток прослідковуємо і на матеріалі сучасної української літературної мови, напр.: *На війні бувають перепочинки*, але навіть під час перепочинку не варто забувати про війну зовсім (Українська правда. – 01.10.2017); *Всього таких шлюзів є чотири, проте навіть один відкривають дуже рідко* (М. Кібрик). У наведених прикладах передано протиставно-заперечне значення, створюване взаємодією експресивного значення частки навіть і реального змісту частин речення. Частка *навіть* в цьому прикладі наближається до сполучника, оскільки синтаксично виражає семантичні відношення між частинами складного речення. Однак, як свого часу слушно зауважила О. Є. Знаменська, частка „*даже*” не досягає рівня сполучника, оскільки їй не притаманні типізовані властивості сполучникового зв'язку. Здатність бути скріпом у конструкції функціонально зближує цю частку зі сполучниками, але нетипізованість відношень, що нею передаються між різними предикативними частинами, не дозволяє кваліфікувати її як повноправного репрезентанта цього лексико-граматичного класу [4, с.256-257]. Аналізована функційна особливість дає підставу для синкретичної характеристики розглянутого службового слова як сполучникової частки, прийнятої в академічних граматиках української та російської мов [2; 12]. Сполучникову функцію часток досліджують і в межах складнопідрядного і складного безсполучникового речення. Так, А. Ю. Чернишова, яка вивчала функціонування сполучникових часток у складному реченні, зазначає, що частки трапляються і в реченнях розчленованого типу: умовних, причинових, часових, а також у реченнях нерозчленованого типу – займенниково-співвідносних ототожнювального різновиду. Оскільки в розчленованих складнопідрядних реченнях семантичні відношення ви-

ражені за допомогою семантичних обставинних сполучників, сполучникові частки в них, за спостереженнями А. Ю. Чернишової, послаблюють сполучникову функцію і виконують переважно функцію часток: служать показником, актуалізатором головної частини – реми висловлення [11, с. 35]. Як актуалізатори реми в складнопідрядному реченні фіксуємо частки в сучасній українській літературній мові, напр.: *Що ж, коли менше не можна... то вже таке діло: не можна – й не можна; вже чи двісті рублів – то й двісті* (Панас Мирний); *Що було насправді могутнім у Досі, то це її довга розкішна коса, яку непросто було сховати навіть у глибокій папасі* (В. Шкляр).

Основне значення часток у займенниково-співвідносних ототожнювальних реченнях зводиться до сполучникової функції, тобто до того, щоб активізувати семантичні відношення ототожнення: *Расизм – це зло, і ті, що спричиняють насильство в його ім'я, є злочинцями і убивцями* (Голос Америки. – 14.08.2017); *Планується, що з 2017 року стипендію отримуватимуть не всі студенти з усередненою четвіркою та трійками за сесію, а ті, що посіли найвищі місця в рейтингу, складеному вишами* (Українська правда. – 06.10.2017).

Здатність часток виступати у функції сполучників спостерігаємо і в складних безсполучникових реченнях. При цьому сполучникова функція часток може проявлятися з різною інтенсивністю залежно від ступеня диференційності семантичних відношень між частинами складного безсполучникового речення. Так, у складних безсполучникових реченнях зі значенням умови сполучникові частки *так, то, і тоді* виконують переважно функцію часток: є показником, актуалізатором у другій частині реми висловлення: *Любиш багато співати – тоді тобі до нас!* (Високий замок. – 10.08.2017).

Спостерігаємо, що в складних безсполучникових реченнях із потенційно недиференційним значенням сполучникові частки *так, то, тоді* підсилюють сполучникові властивості – активізують умовні семантичні відношення: *Ні, треба змінити олівець на перо, так буде міцніше* (В. Сосюра).

Досліджуючи функціонування сполучникової частки „да”, А. Ю. Чернишова зазначає „багатоплановість і розмитість низки недиференційних значень у безсполучникових складних реченнях зі сполучниковою часткою „да” [11, с. 16]. Як доказ цього положення вона покликається на те, що заміна сполучникової частки „да” на той чи той сполучник сприймається в таких конструкціях досить проблематично, а іноді й зовсім неможлива. Наші спостереження над функціонуванням сполучникових часток у складних реченнях переконують у тому, що ці службові слова можуть виконувати різні синтаксичні функції. Виступаючи як показники реми, вони формують комунікативну структуру речення, передаючи подібно до сполучників певні семантичні відношення між предикацією, сприяють побудові семантико-синтаксичної структури речення. У сучасній українській мові сполучникова функція часток може виявлятися не тільки в межах складних речень, але й на рівні простого речення, напр.: *Навіть староста й поліцаї не посміли сказати ні* (О. Довженко). У цьому реченні службове слово не тільки є засобом зв'язку між елементами структури, а й підсилює рематичну функцію підмета в цьому реченні, тобто виступає як конструктивний елемент висловлення. Частка *навіть* може вказувати на співвідношення прямої й додаткової предикації, репрезентованої відокремленою обставиною, вираженої дієприслівниковим зворотом, напр.: *Навіть не закінчивши середньої школи, Вася нетерпляче, з буйним азартом молодості, кинувся у білий світ* (О. Олесь). Сферою вияву сполучникової функції часток є не тільки складні, а й прості речення, в яких частка може здійснювати зв'язок між предикацією різного ступеня вираження. Частки відіграють важливу роль у комунікативній організації висловлення.

Проблематику комунікативної організації висловлення активно обговорювали в мовознавстві в 70-80-х роках і спочатку зводили до опозиції «тема / рема». Проте багато лінгвісти вже тоді наголошували на необхідності розмежувати різні рідні і різноспрямовані механізми комунікативної організації висловлення. Так, О.Д. Лаптева писала, що актуальне членування «постає як досить складне і багатопланове явище, як та галузь, де переплітається багато різнохарактерних ознак» [7, с. 72]. Роль часток в актуальному членуванні розглядали М.О. Вінтонів, М.Г. Щура та ін. Зокрема, функції часток-рематизаторів проаналізовано в працях М.О. Вінтоніва, який наголошує, що нерідко комунікативна структура речення вимагає рематичного виокремлення прямого додатка окремо від присудка [3, с. 154–155].

Проілюструємо це положення прикладами. Так, у структурі простого розповідного речення із цією метою використовують низку лексико-семантичних засобів: *Бачачи цього суб'єкта, мені хотілося б заперечити* (Т) // *абсолютно все* (Р) (О. Довженко); *Батьки показали їй* (Т) // *навіть психоаналітикові ...* (Р) (О. Гончар); *Швейцарія ще бачитиме // не тільки туристів* (В. Винниченко); *[А почувши,] що пісня стосувалась* (Т) // *саме їх* (Р), *вони почали піддавати такого газу, що ніхто й незчувся, як віліси вскочили вже в село* (О. Довженко). У цих реченнях найбільший ступінь КД припадає на додатки *все, психоаналітикові, туристів, їх* на наголошеному складі яких і відбувається зміна основного тону [3, с. 155]. Рематична функція препозитивної обставини може бути посилена частками-рематизаторами: *Лиш два дні* (Р) // *тривала облога Києва* (Т), *а на третій день, дванадцятого березня, після приступу Київ узятий, чого не було до того ніколи* (П. Загребельний); *Не для зцілення душі* (Р) // *вона поїхала до монастиря* (Т) (І. Нечуй-Левицький) [3, с. 208–209].

Наприкінці 70-х років у лінгвістиці активізувалося вивчення проблем опису структури тексту, його складових частин, характеру текстотвірних одиниць. Було відзначено, що значну роль в організації тексту відіграють частки. Текстотвірні функції часток, їхня роль у структурації тексту наголошена в роботах лінгвістів різних напрямів. Т. М. Ніколаєва як характерну ознаку часток виділяє їхню здатність бути „дороговказом” на існування контекстного відрізка, розташованого праворуч або ліворуч від основного висловлення. Цю функцію часток Т.М. Ніколаєва називає анафоро-катафоричною. На її думку, «орієнтація на контекст є у всіх часток, але в деяких із них є настанова на контекст» [8, с. 103]. До останніх вона відносить частки „ж”, „и” (у значенні „тоже”, „іменно”),

„вот” і деякі ін. Розглядаючи вживання українських часток, які співвідносні з аналізованими Т. М. Ніколаєвою частками в російській мові, доходимо висновку, що такі частки при вказівних займенникових словах цей, то, такий-то та ін. виконують функцію «заміщення» щодо лівобічного чи правобічного тексту, частка *-то* виконує функцію актуалізації зв'язку між різними предикаціями, напр.: *Хата сміється голубими вікнами, а над хатою шатристом гіллям погойдуються три високі ясени, просвітаючи крізь різьблене зелене листя потоки сонячного проміння, а тому-то воно срібними хвилями-жмурами перекочується по червоній черепиці* (Є. Гуцало); ... *Голосом рівним, вкрадливо-милим розповідається також про те, який випадок стався сьогодні вдосвіта на хайвеї номер такий-то, де таранили простір невідомі наші колеги по гонитві: в них там стояв туман набагато густіший, аніж на нашій трасі, тож коли один з автомобілів раптово зупинився з невідомих причин, на нього сліпма стали налітати й налітати з розгону інші автомобілі, бились, чавились, як це буває з вагонами під час залізничної катастрофи, коли вони, гороїжачись, лізуть один на одного, в самім своїм русі несучи крах...* (О. Гончар),

Текстотвірна функція частки „а вот” описана Р.П. Рогожниковою. Розглядаючи функціонування зазначеної частки в межах простого і складного речення, а також у межах синтаксичного цілого, Р.П. Рогожникова доходить цікавих висновків. На її думку, частку „а вот” у простому реченні використовують для залучення уваги до подальшої розповіді або до певного предмета [9, с. 15]. Уживання частки а от у сучасній українській літературній мові фіксуємо при переході до нової теми, напр.: *А от увечері мене щось неначе так тягне до тебе, Наталю* (О. Довженко). Текстотвірну функцію зазначеної частки в межах складного синтаксичного цілого пов'язуємо із семантикою частки і найбільше з наявністю компонента а, що вносить значення зіставлення або протиставлення. Напр.: *Федосію я не молився, в нього була ще темна борода, а в руці гирлига, одягнена чомусь у білу хустку. А от бог, схожий на діда, той тримав в одній руці круглу сільничку, а трьома пучками другої неначе збирався взяти зубок часнику* (О. Довженко). Уживання частки а от у складному реченні зумовлює їхній тісний взаємозв'язок, напр.: *Неприємно дивитись на великий вогонь, а от на малий – приємно* (О. Довженко). Це дає підставу говорити про те, що аналізована частка поєднує в собі різні функції, що виявляються при її розгляді в контекстах різної довжини.

Як засвідчує стислий огляд літератури з функціонування часток у синтаксичному аспекті, цим службовим словам властиві різноманітні синтаксичні функції: релятивна функція (у складі речення різної структури і в складі складного синтаксичного цілого), функція формування семантико-синтаксичної структури речення. Вони виконують певні функції в комунікативній організації висловлення (зокрема, роль актуалізаторів тема-рематичного членування) і в організації зв'язного тексту. Слід зазначити, що виконання перерахованих функцій тісно пов'язано із семантикою часток, а також зумовлено певними комунікативними характеристиками висловлення, тому перспективи подальшого дослідження вбачаємо в аналізі семантико-комунікативних функцій часток у структурі висловлення.

Література:

1. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) / Под ред. Г.А. Золотовой. 4-е изд. – М., 2001. – 720 с.
2. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови [Текст] / І. Вихованець, К. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.
3. Вінтонів М.О. Актуальне членування речення і тексту: формальні та функційні вияви. [Текст] : монографія / М.О. Вінтонів. – Донецьк : ДонНУ, 2013. – 328 с.
4. Знаменская А.В. Частица «ну и» в современном русском языке [Текст] / А.В. Знаменская // Ученые записки Смоленского ГПИ. Вып. 24. – Смоленск, 1970. – С. 243–257.
5. Копыленко И. М. О коммуникативных функциях частиц : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / И.М. Копыленко. – Алма-Ата, 1981. – 23 с.
6. Крейдлин Г.Е. Лексема «даже» / Г.Е. Крейдлин // Семиотика и информатика. Вып. 6. – М., 1975. – С. 102–115.
7. Лаптева О.Д. Нерешенные вопросы теории актуального членения предложения [Текст] / О.Д. Лаптева // Вопросы языкознания. – 1972. – № 2. – С. 42.
8. Николаева Т.М. Функции частиц в высказывании (на материале славянских языков) [Текст] / Т.М. Николаева. – М. : Наука, 1985. – 186 с.
9. Рогожникова Р. П. Служебные слова и принципы их лексикографического описания : автореф. дис. ... д-ра. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Р. П. Рогожникова. – М., 1974. – 25 с.
10. Скорлуповская Е. В. Союзные функции частиц в сложном предложении современного русского языка [Текст] / Е. В. Скорлуповская // Русский язык в школе. – 1964. – № 1. – С. 88–90.
11. Чернышёва А. Ю. Частицы в сложном предложении [Текст] / А. Ю. Чернышёва. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1997. – 164 с.
12. Шведова Н. Ю. Русская грамматика / под ред. Н. Ю. Шведовой. – В 2 т. : Т. 1. – М. : АН СССР, 1980. – С. 722–730.
13. Щур М.Г. Словарное представление русских частиц, их классы и функционирование : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / М. Г. Щур. – М., 1999. – 18 с.

Анотація

М. ДОРОШЕНКО. СИНТАКСИЧНІ ФУНКЦІЇ ЧАСТОК У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті описано функційні особливості часток у сучасній українській мові. Простежено еволюцію поглядів на частку як об'єкт лінгвістичних досліджень. Встановлено межі частки як частини мови. порушено питання класифікації часток. Розглянуто прагматичні аспекти дослідження висловлень із рематичними частками.

Ключові слова: частка, речення, висловлення, комунікативна функція, текст.

Аннотация

**М. ДОРОШЕНКО. СИНТАКСИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ ЧАСТИЦ
В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ**

В статье описаны функциональные особенности частиц в современном украинском языке. Прослежена эволюция взглядов на частицу как объект лингвистических исследований. Установлены границы частицы как части речи. Значительное внимание уделено прагматическим аспектам изучения высказываний с рематическими частицами.

Ключевые слова: частица, предложение, высказывание, коммуникативная функция, текст.

Summary

**M. DOROSHENKO. SYNTACTIC FUNCTIONS OF PARTICLES
IN MODERN UKRAINIAN LANGUAGE**

The article describes functional characteristics of particles in modern Ukrainian language. Evolution of views on a particle as an object of linguistic research is deduced. Limits of a particle as a part of speech are determined. Issue of particle classification is raised. Pragmatic aspects of expressions with rhematic particles are considered.

Key words: particle, sentence, expression, communicative function, text.